

Олексій Неживий

ДЖЕРЕЛА ЖИТТЄПISУ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА: ДИТИНСТВО, ЮНІСТЬ

Багато талантів народила Полтавщина, й назавжди в українській літературі закарбовано ім'я письменника Григора Тютюнника.

Наблизитися до розгадки його неперевершеного таланту можна тільки за умови глибокого вивчення життєвого і творчого шляху, котрий для Григора Тютюнника є неподільною єдністю, бо саме з його ще раннього світогляду, життєвих вражень найперше дитинства та юності викристалізувалося самобутнє художнє світовідчуття. Якщо ж говорити про індивідуальний образ світу митця, то значною мірою він сформувався теж у роки дитинства, досягнувши в літературній творчості майже всеохопної ідентичності з національним образом світу, який притаманний українському народові. Саме ця подібність, внутрішня спорідненість і визначають справжній талант (чи навіть геніальність) і є домінуючою ознакою художньої досконалості в усі часи, а в українській літературі це особливо відчутно у творчості Тараса Шевченка, який творчим зусиллям поєднав минуле, сучасне й майбутнє українців.

До життєпису Григора Тютюнника зверталися літературознавці І. Дзюба, В. Дончик, М. Жулинський, Г. Клочек, Р. Мовчан, Л. Мороз, В. Панченко, А. Шевченко та інші. Значно менше досліджена джерелознавча й текстологічна проблематика його творчої спадщини. Наша мета – дослідити літературні та історичні джерела його наукової біографії, особливо періоду дитинства, юності. До того

ж чимало джерел вводяться до наукового обігу вперше й осмислюються в історично-культурному контексті, щоб стати складником цілісного джерелознавчого й текстологічного дослідження.

Готуючи вперше до академічного видання щоденник (журнал) Тараса Шевченка, український літературознавець Сергій Єфремов писав: “Шевченків журнал, а надто в повному своєму вигляді, дає справді такі надзвичайно влучний автопортрет поета і людини... Це документ історичний не тільки тому, що особа поета історична, а й тому, що журнал його одбив на своїх сторінках характерні риси часу й дає чудові портрети сучасників, з якими автора зводила доля, характеристику подій, яких свідком довелось йому бути” [11, с. 23–24].

Хоч в одному з листів сам Григор і застерігав від досить прямолінійного розуміння поняття автобіографічності, коли за основу біографії береться текст літературного твору, а не взаємозалежність документального біографічного джерела і його образного осмислення й узагальнення в художніх творах. Саме такий принцип, на нашу думку, і є основоположним у літературному джерелознавстві. Тому й М. Сулима стверджує, що творчість Григора Тютюнника чи не найбільше вкладається в поняття автобіографізму, аргументуючи свою думку тим, що життя автора стало протосюжетом, а його особистість прототипом головного героя [7, с. 216]. А Л. Мірошніченко слушно зауважує:

“

В українському літературознавстві біографічні дані й досі, як правило, наводяться лише для підтвердження висновків історико-літературного дослідження. Реальні факти, зафіксовані в достовірних документах життя письменника, якщо їх усебічно вивчено у взаємозв'язках з його творчістю, справді відіграють важливу роль у розв'язанні теоретичних проблем, у становленні переконливих узагальнень, аргументованих оцінок чи умотивованих гіпотез” [5, с. 215]. Усе це повною мірою стосується всієї творчої спадщини Григора Тютюнника: літературних творів, спогадів, щоденника й записників, листування.

Григір (Григорій) Михайлович Тютюнник народився 5 грудня 1931 року в селі Шилівці Зіньківського району Полтавської області. Прадавній українській землі, на якій не одне століття визрівала національна самосвідомість українців, здебільшого селян-хліборобів. Місто Зіньків ще на початку Визвольної війни українського народу 1648–1654 років отримало статус сотенного містечка Гадяцького полку, а самі зіньківці підтримали гетьмана Богдана Хмельницького. У наступні роки, десятиліття й століття ці землі не раз плюндрували дальші й ближні чужинці.

Тютюнникова мемуарна повість “Коріння” починається з опису рідної хати: “Хата наша, батьківська й дідівська, старовинна, з плетеним бовдуrom і без віконниць, стояла над шляхом, що веде з Полтави до Гадяча. Стояла при самій греблі – вся у вербах, берестах, жовтій акації та бузині. Одразу ж за глухою стіною мало не від призьби й до самої річки лежав родючий низовий сінокіс, трава на ньому виганяла ледь не по очкур косареві. По весні, коли розливалася повінь, каламутні гунські води підступали аж до хати, і дід наш Василь Феодулович із трьома синами Павлом, Михайлом та Филімоном боронилися від потопу загатою з гною” [8, с. 678].

У ХХ столітті ще з більшою силою загострився насильницький і антигуманний характер державної влади, що повною мірою ще в дитинстві відчув на собі майбутній письменник.

Його батько Михайло Васильович Тютюнник народився 1897 року. Спершу одружився з молодою учителькою зі свого села Ївгою Федотівною Буденною. Хоч їхнє сімейне життя і було недовгим, 6 травня 1920 року народився син. Про історію, пов'язану з його ім'ям, розповів сам Григір Тютюнник: “Коли народився Григорій, це було 6 травня 1920

року, його вирішили назвати Георгієм, або ж, як у нас кажуть, Ігором. Назвали. І послали Федота Йосиповича Буденного, Григорієвого діда по матері, записати онука в сільраду. Випивши на radoщах удома – онук! – дід вирушив до сільської Ради. Але ж по дорозі була монополюка славнозвісної на всю околицю Гурійки. Як не зайти ради такої нагоди ще й до неї! І він зайшов... Коли ж нарешті доплуганився туди, куди його було послано, то вже не тямив, як звелено йому записати онука. Став пригадувати – не пригадується, то сказав секретареві: “Пиши Грицьком. Воно мо' й не так, як казали, зате просто, по-нашому!” І став Георгій Тютюнник, якого навіть ма-ти не розучилася й досі називати Горею, Григорієм. Про дідову витівку довідалися аж тоді, коли 1935 року брали у райзагсі довідку про народження, щоб хлопець міг учитися у Зіньківській десятирічці” [8, с. 684].

Мати Ганна Михайлівна (до заміжжя Сивокінь) народилася 16 липня 1912 року в Шилівці. 1930-го вийшла заміж за Михайла Тютюнника, про що не раз розповідала Олені Федотівні Черненко, дружині Григорія Тютюнника: “Вродливий був. Роки не старили його. Ото Григорій – вилитий Михайло, тільки Михайло ширший у плечах, темніші очі, виразніша ямка на бороді... Читав багато і задумувався. Трохи повеселішав, коли народився Гриша. А підріс – то дня не було, щоб він щось не зробив для дитини: то свисток, то дзигу, то півника на тину, то гоїдалку. А потім із тієї гоїдалки змайструє іншу, ліску виплете, а з ліски – кошик. Гриша дуже любив ті цяцьки” [5, с.14].

За рік до їх одруження, тобто 1929-го, в Шилівку прийшла примусова колективізація, знищення споконвічних селянських хліборобських традицій. На цьому злісний експеримент над селом не закінчився. У 1932–1933 роках Зіньківщину охопило найстрашніше лихо – Голодомор. У постанові бюро Харківського обкому КП (б)У (з 1930 р. Зіньківський район входив до складу Харківської області) говорилося, що “листопадове відвантаження товарів їм припинене, <...>якщо в ближчі дні не буде досягнуто вирішального перелому в хлібозаготівлі” [4, с. 63]. Зіньківський район 1933 року виконав план хлібозаготівлі на 100 %, і це означало, що населення було приречене на голодну смерть.

Зараз уже неможливо навіть сказати, скільки померло насильницькою смертю мешканців стародавнього українського села Шилівки. В історичному нарисі Федора Тютюнни-

ка “Село Шилівка” говориться: “Щоб забрати хліб, на село зловісною хмарою ринули хижі зграї так званих “буксирних” бригад із комсомольців і партійців, безпосередніх творців голодомору, озброєних кайлами, ломами, лопатами, загостреними залізними штричками. Вони по-бандитськи “кендюшили” селян: розбивали груби, розкопували дворища, змітали все до зернини-квасолини на горищах, витрушували душу, доскіпуючись хліба, якого в людей вже не було. Те мордування селян не припинялося всю зиму” [7].

Після такої хлібоздачі шилівському хліборобові залишалася одна дорога: до ями. Присланий з району спеціально, щоб нещадно тельбушити селян, червонопикий уповноважений Птах І. В. висловлював своє звіряче кредо щодо колгоспників досить лаконічно: вмирає з голоду – значить лацюга.

Проте голодували не всі: у райкомівській їдальні, що охоронялася міліцією, малися і білий хліб, і м'ясо, і риба, і цукерки, і випивка. А “буксирники” щоночі пропивали нагробоване, об'їдалися реквізованим салом. Засипали гамазеї і товарні станції в Зінькові та Гадячі викачаним зерном, яке просто неба благополучно сходило білим димом. Подібне відбувалось і 1947 року, лише в меншому масштабі: шилівці пухли з голоду і вмирали, а два сільські клуби були під стелю набиті зерном, аж розпирало стіни.

Голодомори ХХ століття не тільки забрали життя мільйонів українців, а й позначилися на генетичній пам'яті, свідомості, призвели до викривлення світобачення. До того ж тоталітарний режим забороняв усілякі згадки про найбільшу трагедію в житті українського народу. Тому до кінця 1980-х років не знайдемо жодних історичних джерел, які б розповідали про голод. Поміж літературних джерел тут варто назвати твори українських письменників діаспори, насамперед роман Василя Барки “Жовтий князь”. Українські радянські письменники в жорстких лещатах так званого творчого методу, а точніше, однієї ідеології, соціалістичного реалізму в абсолютній більшості були далекі від реалістичного відображення голоду 1933 і 1947 років. У літературних творах Григора Тютюнника життєва правда продиралася через показ отого стриженого й трагічного бачення світу. В автобіографії він писав: “У тридцять третьому році сімейство наше опухло з голоду, а дід, батько мого батька, Василь Феодулович Тютюнник-помер – ще й сивий не був і зуби мав до одного міцні (я й досі не знаю, де його могила), а в

цей час – тоді мені було півтора року – перестав ходити (вже вмючи це робить), сміяться і балакать перестав...” [8, с. 614].

У творах Григора Тютюнника голод є тим невимовним боєм, про який і сам письменник міг сказати немовби про щось неістотне, однак для вдумливого читача і таких слів було достатньо, щоб зрозуміти, про що йдеться, як наприклад у повісті “Облога”: “Я не зазнав діда, бо він умер іще тоді, як я й “дульки бабі” не міг стулити. Наївся гарячого хліба з меленими качанами і вмер” [8, с. 109].

В оповіданні “Перед грозою”, на перший погляд, немає точної хронології, однак при уважному прочитанні за змістом твору встановлюємо, що розповідається про 1947 рік, бо головний герой – маленький хлопчик Василько – носить важкі од латок штанці, а ще “велику засмальцьовану гімнастерку – батьків подарунок з фронту”. Він мусить щодня ходити до річки ловити рибу, бо тоді більше ніякої їжі в сім'ї не буде: “Василько помішав борщ. Чиста вода зробилася темно-зеленою, а зісподу спливали шматочки риби, теж зелені, і знов поринали на дно. Поля сопла, лізла над миску, намагаючись догнати рибку.

– Ану не бовтайся! – крикнув Василько і огрів Полю ложкою. Вона знову заплакала, роззявивши позеленілого ротика. Василько знайшов у борщі риб'ячу голову і подав сестрі.

– Цить, я більше не буду.

Поля затисла голівку в кулак, посмоктала трохи і поклала на стіл.

– Ти що? – здивувався Василько. – А очі? Очі їж!

– Я боюся, – сказала Поля, – вони дивляться.

– Хе, дурна! Ось як треба...

Василько обережно видовбав кругленьке око і вкинув у рот.

– А! – прицмокнув. – Солодке, як березовий сік” [8, с. 58].

Намагаючись хоч би щось упіймати в річці, знесилений від голоду хлопчик трагічно гине – він тоне.

Так само трагічно закінчується оповідання “Тайна вечерея”, де підліток увесь час настирливо думає тільки про їжу і як найбільше свято згадає вечерю в голови сільради: “Он на тому тижні ми як возили соломі до голови сільради з Семеном Одарковичем (батько в нього хтозна-хто, а мати – Одарка), то чого й не ставлено нам на стіл: і борщу, і сала мерзлого, з червоненьким усередині, і каші молочної... Пополасували!” [8, с. 87]... Знесилений

від недоїдання і непосильної праці в колгоспі, після пригощання “чаркою” в діда Помазана, куди возив солому, він засинає на морозі, так і не доїхавши додому.

В оповіданні “Смерть кавалера” їжа, а точніше мізерна пайка, яку ще й розкрадали представники влади, стає підставою для головного конфлікту. На початку твору автор привертає увагу читача до найбільш злободенного в післявоєнні роки, тобто голоду й нестатків, що не могли сховатися навіть за пам’ятник “вождя”: “А в скверику, ховаючись од майстрів за пам’ятник Сталіну, патронацькі продають жінкам вечірні пайки хліба, щоб уторгувати тютюн або теплі онучі. За ніч пайки повсихали, на двісті грамів уже не тягнуть. Жінки виважують крайчики на долонях, муляються. А продавці біля них тупу-тупу, скіп-скок. Губи посиніли, очі сльозяться.

– Та й скільки ж тут? – питає котрась жінка.

– Двісті грамів, тьотю, як з води!” [8, с. 72].

Змучений мізерними хатніми клопатами, знесилений, жалюгідний і голодний постає колишній колгоспний активіст – головний персонаж оповідання “Поминали Маркіяна”. Він сам незадовго до смерті прагне тільки одного – наїстися: “Маркіян, здається, й дихати перестав і довго лежав нерухомо. Затим зліз на долівку, дістав з-під лави маленький чавунчик і, вибачливо, несміливо якось усміхаючись до Стехи, сказав: “Я, жінко, картопельки собі зварю... Або юшки. Вигреби мені жару на припічок”. Налив у чавунчик води, поставив у жар і почав роздмухувати його, вмочаючи одвислий вус у попіл. Жар заіскрився, зайнявся куценьким полум’ям. А коли Маркіян випростався знову, то одного вуса в нього вже не було, осмалився...” [8, с. 193].

На все життя запам’ятав жорстоке катування, якого зазнав від бездумного охоронця *колгоспного майна*, тобто – поодиноких колосків на осінньому полі, хлопчик Павлушко, німота якого є глибоко символічним образом приреченості народу на мовчання. “Осінь того року випала дощова, вимочені й підпалені сонцем стерні зчорніли, колоски лежали на землі...

Павлушко поспішав, бо лантух був ще не повен, а туча насувалася швидко – тому він майже не підводив голови, похапцем вибирав з-поміж пожухлих стернин важкі, одсирілі на дощ колоски, аж доки йому боляче, аж вогнем, обпекло спину. Павлушко упав з переляку на землю: подумав спочатку, що його вдарила блискавка, а коли глянув гарячими

од сліз очима вгору, то побачив верхи на коні колгоспного об’їжчика Захарія Шашла з батіжком в одній руці і з кількома порожніми мішечками в другій, – знову зіщулилися і припав до землі, як перепеля” [8, с. 207–208].

Але ж генетична пам’ять не дає змоги забути трагічну подію дитинства, і вже дорослим Павлентій усе ж таки мстить своєму катові. Не жаліючи власного човна, скеровує його на річкове каміння: хоч би скупати в холодній воді односельця, бездумного виконавця чужої волі, що в часи Голодомору став людиноненависником.

Також голод ніколи не зітреться і з пам’яті діда Свирида Хорошуна, який, приторговуючи на базарі, розумів, що гроші інколи стають просто папірцями, а тому в його коморі висихають сотні яєць, стоять попід стінами мішки із сушеною садовою: “Він то знає, нащо воно йому. Хто-хто, а він – знає. Ночами, як не спиться старому, вертаються до нього коні-літа, і кожен рік цілий, мов день, бо злежався у пам’яті, і днів тих багато, ясних і чорних, щасливих і чорних, щасливих і нещасливих. Ясні мовчать, світять далекими тихими зорями і, як і зорі, не гріють. А чорні страхають: “Забув, як длубався весною в багнюці, коли ще й вода з грядки не зійшла, та шукав вимерзлу, сплюснуту в кладочок картоплину, щоб домішати з пригурц кукурудзяного борошна та спекти на сухій сковороді маторжанника?..” [8, с. 269].

Голод погнав із рідного села Микиту Норовця, який мусив забути звичний і природний для нього спосіб життя, а працювати в шахті (оповідання “М’який”)...

Усі ці твори були надруковані за життя Григора Тютюнника, тобто в 1960–1970-х роках, усупереч засиллю цензури. Однак тоді так і не з’явилася друком новела “Медаль”. Уперше її оприлюднив А. Шевченко у виданні: Тютюнник Г. Твори. – Книга 2. – К.: Молодь, 1985. Написана в кінці 1960-х, вона повною мірою відображає трагічний Голодомор 1947 року, а особливо відчуження офіційної влади від простої людини-трудівника. Представники влади виступають антиподом насамперед тих українців, які героїчно воювали на фронті та повернулися в рідні села. Образ колгоспника Данька надзвичайно проникливий психологічно, бо ще більше трагізму додає йому те, що колишній герой-фронтвик, нездужаючи від голоду злізти з печі, все ж іде до сільради, бездумно виконуючи розпорядження влади. Тому й медаль, за якою навіть сам не зміг вийти на сцену, теліпається по-

верх Данькової куфайки – як символ наруги, блюзнірства, дволикості: “Медаль не зігрівалася в Даньковому кулаці і студила старечі пальці, як крижина” [8, с. 378].

У мемуарному “Корінні” Григорій Тютюнник не обходить найбільш болючий для нього 1933 рік: “Якось Григорій по дорозі в школу забіг до нас уранці й поклав перед татом, що пухлий сидів за столом, підперши голову, краєць хліба. Тато розломив той краєць надвоє, половину дав Григорієві в школу, а другу ще раз розломив – шматочок собі і шматочок мені – й ледве вимовив: “Спасибі, сину. Любий ти в мене ростеш”, – і став помаленьку їсти, затуливши очі долонею” [8, с. 685].

Які ж ми є українці? Що залишилося в нашому світобаченні та характері від ще прадавніх (міфопоетичних) часів, чого набули впродовж довгої і нелегкої історії, що втратили в ті антигуманні, людиноненависницькі роки? Надійною опорою в шуканні відповіді на ці нелегкі питання є твори видатного новеліста.

1937 року в Шилівку прийшло нове лихо – репресії. У родині Тютюнників першим заарештували старшого дядька Павла Васильовича Тютюнника. Це сталося 1 жовтня, а вже 13 листопада судова Трійка НКВС по Полтавській області на закритому засіданні оголосила вирок – П. В. Тютюнника розстріляти, майно, що належало йому, конфіскувати. 25 листопада смертний вирок було виконано в Полтавській тюрмі. Тільки 31 березня 1965 року П. В. Тютюнник був реабілітований Полтавським обласним судом.

У ніч із 29 на 30 листопада того ж зловісного року заарештували М. В. Тютюнника, батька майбутнього письменника. Ось один із документів кримінальної справи мовою оригіналу: “Тютюнник М. В. являється кулак, имевший до революции в своем сов-зе собственной земли 18 дес., волов 1 пару, лошадь, корову, сложный с/х инвентарь, имел шинок, в котором занимался торговлей водки. Исползовал наемный труд, за что лишался избирательных прав.

До революції Тютюнник служив в Зиньковской поліції. С приходом гетьмана он состоял в союзе хлеборобов-собственников, принимая активное участие в борьбе против сов. власти. Тютюнник доброволец армии Петлюры, его родной брат Павел служил также в Петлюры офицером. Тютюнник служил добровольно в армии Деникина, где также принимал активное участие в борьбе против сов. власти. В 1931 г. хоз-во Тютюнника раскулачено полностью и передано кол-

хозу. В настоящее время Тютюнник проходит активным фигурантом в разработке “самостійники”.

Тютюнник М. В. начатую к. р. деятельность в первые годы гражданской войны до дня ареста не прекратил, а наоборот таковую усилил путем проведения к. рев. агитации среди колхозников” [6, с. 40].

Одним із перших прокоментував надуманість і фальшивість цих звинувачень письменник О. Мусієнко в нарисі “Повна болю душа” (“Рідна школа”, 1995, № 6). По-перше, ніякої власності до 1917 року М. В. Тютюнник не міг мати, адже був неодружений і жив у сім’ї батька, який не числився багатієм, бо на сім’ю з п’яти осіб припадало менше 10 гектарів землі, та й ніякого шинку Тютюнники ні до революції, ні після неї не мали. Не міг Тютюнник служити і в Зиньківській поліції, адже не досяг віку 20 років. Шилівці також добре знали, що ні в яких військах він теж не служив і розкуркуленим не був. Однак уже на шостий день слідства, тобто 5 грудня, Особлива трійка УНКВС по Полтавській області винесла ухвалу: “Тютюнника М. В. заключить в исправительно-трудовые лагеря сроком на десять лет”. Спочатку його заслали в Сорочлаг (м. Сорочськ Кіровської залізниці), в січні – на Біломоро-Балтійський комбінат (м. Медвежогорськ, Карелія), перед війною – в Усольлаг (м. Усольськ Новосибірської області), тобто в “Сибір неісходиму”, як покликався згодом на Шевченка Григорій у новелі “Три зозулі з поклоном”. 13 квітня 1943 року М. В. Тютюнник помер. До рідного села він так і не повернувся. Реабілітований Полтавським обласним судом 29 грудня 1973 року.

У своєму першому літературному творі – новелі “В сутінки” – Григорій Михайлович устами головного героя, малолітнього хлопчика, який залишився без батька, ймовірно, висловив свої власні сподівання: “Я тільки тріньки-трінечки пам’ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою. Може, тому й зараз, коли я бачу на голівці якогось хлопчика батьківську руку, мені теж хочеться стати маленьким” [8, с. 33].

Хронологічно перша автобіографія написана 1 липня 1957 року, коли Григорій вступав до Харківського університету. Там про батька говориться тільки те, що він працював у колгоспі й 1941 року помер. А в автобіографії від 7 березня 1962 року написано: “Батько Тютюнник Михайло Васильович помер в 1948

році” [1, с. 15]. Як пояснити таку розбіжність? Можливо, тим, що до закінчення навчання в університеті вже прийшов якийсь документ, де й була довільно вказана дата смерті батька.

У першій письменницькій автобіографії від 30 липня 1966 року, яку Григорій Тютюнник написав у формі листа на прохання літературознавця з міста Полтави Петра Ротача, зазначається: “У 1957 році прийшов папірець, який сповіщав, що батько ні в чому не винен і реабілітований посмертно. По тому, як забрали батька, ми залишилися удвох: мати двадцятичотирьохрічною вдовою (вона молодша за батька на шістьнадцять років) і я. Мені тоді йшов шостий рік.

Мій батько, кажуть, був гарний собою, розумний, сильний і з лиця моложавий, бо після першого одруження на Івзі Федотівні Буденній (1920–1921 рр.) він не знайшов кращого заняття, ніж займатись поезією, геометрією, бондарством... <...>

А до Донбасу, ще коли жив я з матір’ю і татом, добре запам’ятались мені Шевченків “Кобзар”, “Під тихими вербами” Грінченка, “Хіба ревуть воли...”, “Кайдашева сім’я”, “Тихий Дон”, тоді ще не закінчений, третю частину читали, мабуть, тато і мама, воювалися за неї: обом хотілося читати. Зійшлися на тому, що вечорами читали вголос” [8, с. 614–615].

Так само в картини-спогади хлопчика Харитона з повісті “Облога” Тютюнник вкладає враження дитинства: “...Він повернувся того вечора з роботи невеселий, умився, вичесав гребінкою тирсу з чуба і, відмовившись од вечері, пішов у хатину, де стояв його верстак, а долі було в коліно пахучої жовтої стружки. Однак майструвати, як то було завжди, не заходжувався. Сидів на ослінчику біля вікна, по черзі брав до рук інструменти, роздивлявся, гладив долонею і рівненько складав у купку. А коли до нього увійшла бабуся Марфа, сказав: “Злаштуйте, мамо, торбу, бо мені сю ніч, мабуть, вирушати...”.

“Що ти, сину, кажеш, бог з тобою!..” – злякалась бабуся й заплакала.

Тато не втішав її, тільки аж розсердився ніби: “Плакати ніколи, мамо, лаштуйте”.

І розповів, що сталося.

Перед вечором, коли вони з дядьком Бибом допилювали останнього сокора і поспішали, до них під’їхав лінійкою наш сусіда Данило Птаха. Спинив коня, дістав з кишені новенької шкіряної діжурки довгу лавошну цигарку і закурив, попихуючи димом та примружуючи очі то на тата, то на дядька Биба. Тоді запитав: “А кому з вас, мужики, соб’сно го’ря, легше –

тому, що внизу, чи тому, що вгорі?”

Дядько Биб мовчки тяг собі пилку (він і на посиденьках, бувало, як зронить слово-друге, то й добре), а тато сказав, утираючи піт з чола: “Тому, хто питає”.

Птаха перестав цмулити цигарку, вивернув угору на тата одне око і повільно проказав: “Щось у тебе, Дем’яне, соб’сно го’ря, розум довгий став. Гляди, щоб не вкоротили...” – цьвохнув коня і поїхав геть.

Тоді дядько Биб сказав: “Ти, Дем’янку, не займав його б, то воно не воняло биб...”

А вранці тато вже не було” [8, с. 161].

Разом із матір’ю шестилітній Григорій приїхав у селище Щотове неподалік теперішнього міста Антрацита в сім’ю дядька Філімона Васильовича Тютюнника. Ще 1929 року Ф. В. Тютюнник одружився з учителькою Наталією Іванівною Рябовецькою, яка була родом із Троянівки Зіньківського району. Переживши голод, розкуркулення, насильницьку колективізацію та початок репресій у рідному селі й передчуваючи їх подальше наростання, вони 1935 року виїхали з Шилівки на Донбас. Там Наталія Іванівна працювала вчителем початкових класів та української мови і літератури, а Філімон Васильович – бухгалтером у школі. Жорстокий час не міг відібрати людяності й милосердя в добрих людей. Такими й були дядько і тітка, які взяли на виховання малолітнього “ворога народу”. Незабаром мати влаштувалася працювати на шахту, та дядько порадив повертатися до села, бо там лишилися недоглянута хата, город.

А хлопчик залишився в дядька, почав відвідувати школу, тут уперше сам прочитав книжки українських і російських письменників – у сім’ї Тютюнників любили художнє слово. Дядько по-справжньому був залюблений у літературу, влучне народне слово. Пізніше в оповіданні “М’який” будуть вдало виведені риси його характеру: “...майже не буває самим собою, він завжди когось грає: Возного, Собакевича, Караса, Обломова, своїх колишніх односельців...”.

Коли розпочалася війна, дядька мобілізували в армію, а в тітки 19 листопада 1941 року народилася донька, яку назвали Вірою. Жити на Донбасі було дедалі важче, надто ж коли прийшли німці. Отож вирішили всі разом добиратися на Полтавщину. Однак Григорій вирушив до Шилівки першим, бо туди теж поспішала їхня сусідка тітка Мотря. Сталося це у вересні 1942 року. А через місяць приїхала й Наталія Іванівна з донькою.

Свій нелегкий шлях по окупованій воро-

гом території Тютюнник детально описав через багато років в одному із записників: “Дуже мальовничий хутірець у вибалку, Вербний (за Нікітовкою). А на узгір’ї червоні ріллі. За хутірцем землі пішли рівніші, більше верби і озимих. Села всі в низинах. Йшов колись по стовпах, койде на топливо їх позрубували. Койде розореними куреннями – солома торішня. Серед зелені озимих – рижі дороги і стежки. Константиновка. Пік картоплю, на збиравши зеленкуватої, припеченої сонцем і гіркої. Збирав її на грядках, побіля насипу.

Чим ближче до Краматорська, більше гірського ландшафту. Між Дружківкою і ...широка, довга і зелена низина, Краматорськ. Крейдяні гори вправо. В Крам[аторську] якась грязна річка, де-не-де над урвищами засмічена. Слов’янськ.

Ціна життя пізнається тоді, коли у людини залишається одна можливість – дихати.

К-м [кілометрів] за 15–20 за Слов’янськом – сосновий бір і молоді берізки-тонконіжки. Далі під горою село, а на горі – цвинтар, гробки. Жовті, немов кулі околоту розкладені – глинища. Ці – під Гусаровкою. На зелених левадах воронки чорні, залиті масною водою, вонючою, пороховою. Зелене село Балки із сосною. Костянтиноград – тут мене викинули з вагона, а на пероні стояли німецькі офіцери і сміялись.

В донецькому степу росте вівсюг, деревій, кашка, сірий дрібний полин, молочай, куряча сліпота. Повітря сухе, насичене духом прив’ялого різнотрав’я і нагрітого каменя, що інде виходить на поверхню сірими, слонячими спинами. Земля порепана, снують комашки, дрібненькі білі метелики. Степове повітря стікається у балки, як у чаші, і, придавлене вологою, утворює пахучий степовий настій. У балках глід, дуби, шипшина. На буграх поміж камінням – ковила-трава. Степ у сонячних латках” [1, с. 154–155].

Після звільнення Шилівки навчався в місцевій школі. Тоді ж його дитяча пам’ять зберегла кілька епізодів зустрічей із старшим братом Григорієм Тютюнником: “Ось ми, учні п’ятого класу, разом з усією школою, з усіма шилівцями стоїмо біля цементних східців старенького сільбуду. Червоніють прапори, плачуть, сміються люди. А на східцях попереду голови сільради, членів сільвиконкому та голів колгоспів виходить Григорій і виголошує промову. Він у довгій шинелі, затис в одній руці шапку з червоною партизанською стрічкою навкоси, а друга лежить на грудях у перев’язі. День Перемоги” [8, с. 690].

1946 року, після закінчення п’яти класів тодішньої Шилівської семирічної школи, Григорій навчається в Зіньківському ремісничому училищі № 7. Там він здобував професію слюсаря з ремонту автомобілів і тракторів: “... пішов я в Зіньківське РУ № 7, щоб мати якусь одежину і 700 грамів хліба на день. Вони, оті 700 грамів, і врятували нас із мамою у 47-му: я носив “з города” щодня по шматочку, глевкому і сплюснутому в кишені, як порожній гаманець” [8, с. 616].

Усе це діставалося нелегко, адже тодішнє ремісничє училище більше нагадувало виправний заклад закритого, тобто режимного типу, що в мініатюрі нагадувало тоталітарно-деспотичний режим, який остаточно встановився в державі в 30-ті роки ХХ століття й ще більше посилювався в повоєнний час. Так, в одному з наказів директора училища за 1947 рік говориться: “Від училища встановлюється чергування на кухні відповідальних осіб, в обов’язки яких входить безвідлучне перебування на кухні при закладці продуктів у казани, забезпечення видачі учням порцій повної ваги, усунування обважування і використання недоброякісних продуктів...” [10, с. 62–63]. Чергові по кухні також були зобов’язані сигналізувати в дирекцію училища про всі зловживання для притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Наказ № 171 від 20 грудня 1946 року: “Попереджаю всіх учнів, що при залишенні училища необхідно брати записку про звільнення, ті, хто підуть без записки про звільнення, будуть вважатися дезертирами і до них будуть застосовані заходи стягнення аж до виключення із училища і віддачі справи до суду” [10, с. 11]. Тому в наказі № 29 по Зіньківському ремісничому училищі № 7 від 27 січня 1947 року сказано, що два учні, які пропускали навчання з невідомих причин і самовільно захопили казенний одяг (тобто той, у який були одягнуті – О. Н.), вважаються за дезертирів. Тому директор училища наказав справи на цих учнів передати до суду.

Про суспільно-моральні протиріччя, породжені тоталітарною державою й особливо посилені в повоєнні роки, читаємо в оповіданні “Смерть кавалера” і повісті “Вогник далеко в степу”. Антигуманізм сталінського режиму щонайперше позначався на тогочасній школі, виховуючи слухняних і здеморалізованих, позбавлених людської гідності людей, яких величаво та облудно називатимуть “будівниками щасливого майбутнього – комунізму”. Реалії ж тодішнього життя були далеко

не безхмарними. З особливою художньою силою постає трагізм зраненої душі підлітка в оповіданні “Смерть кавалера”. Сільський хлопчик Ігор Човновий навчається в ремісничому училищі. Його батько загинув на фронті, і тому так болить йому глузування з великої форменої шапки, що спадала на вуха, та ще й з печаткою “БУ” на лобі: “Ігорко й не сікався битися. Тулився мовчки десь у кутку, ховаючи в темряві не так себе, як шапку з печаткою... А раз таки не втерпів. Підійшов до Васюти впритул і сказав:

– Ти... Чуєш? Ти ... не дражнись... Мо’ в цій шапці нашого тата вбито. Чув? Д-дурак! – і знову повернувся в куток” [8, с. 69].

Коли в училище прислали нового замполіта, всі учні, а особливо Ігор, були в захопленні, адже Валерій Максимович – Герой Радянського Союзу.

Значну психологічну напругу має в оповіданні кульмінаційний епізод. Протестуючи проти постійного обкрадання з боку керівництва, а особливо директора, учні відмовляються заходити до їдальні обідати. Їх інтереси намагаються відстояти й замполіт, але під диктаторським тиском директора училища – демагога й злісного крадія – змінює свою позицію на протилежну і слухняно висловлює її на загальній лінійці: “Товариші ремісники... Те, що сталося сьогодні в їдальні, є тяжким злочином перед народом, що взуває вас і вдягає... Більше того: це – політична диверсія, гра на руку наших ворогів... Соромно, товариші, за вас, чиї батьки ще вчора полягли смертю хоробрих в ім’я...” [8, с. 76–77].

Оповідання має символічну назву “Смерть кавалера”, адже для підлітка Ігоря зі щирою й чистою душею раптом умирають ті ідеали й віра, які вважалися найсвятішими, а тому здається, “що перед лінійкою їх стояло два – два Валерії Максимовичі”. Гадаємо, що в українській літературі, а тим більше в історико-педагогічних дослідженнях, не знайдеться подібного реалістичного відтворення облудності, псевдопатріотизму, диктаторсько-тоталітарного характеру радянської педагогіки впродовж майже всього ХХ століття. Не випадково жертвою стає і головний персонаж оповідання – колишній фронтовик, Герой Радянського Союзу. Бо тогочасна освітньо-виховна система в усіх навчальних закладах була спрямована на знищення й нівелювання будь-якої особистості, підпорядкування її волі панівній ідеології та “колективній думці”. Навіть зовнішні ознаки є цьому підтвердженням: ремісники носять форму, в навчально-

му закладі майже військовий порядок з його основними атрибутами безумовної покори завжди і в усьому.

Життя учнів ремісничого училища також відтворено в повісті Григора Тютюнника “Вогник далеко в степу”, значною мірою автобіографічній. Якраз голод є визначальним у рішенні сільських хлопців стати ремісниками, а в майбутньому робітниками заводів, бо “хліба намолотили тільки в державу, і то не хватило до плану”. Кожного дня йдуть підлітки до райцентру за дев’ять кілометрів, а водночас немовби віддаляються від традиційного способу життя українського селянина, яке систематично руйнувалось і спустошувалося сталінсько-комуністичним режимом. В училищі ремісники ходять тільки строем і співають нових пісень:

Стоим на страже, всегда-всегда!

А если скажет страна труда:

Прицелом точным – врага в упор!

Хоч вечорами, збираючись щонеділі, молодь не забуває своїх прадавніх, рідних пісень, як-от “Чорноморець”, “Ой ти, Галю”, однак у читача створюється враження, що незабаром зникне й ця головна ознака українського села, коли, за висловом самого Гр. Тютюнника, “не десятки людей співало ту пісню, а одна многоголоса душа...” [8, с. 234].

Для більш аргументованого підтвердження відчуження від національного варто щонайперше згадати новели “Одавали Катрю”, “Син приїхав”, “Вуточка”. У художньому та соціальному аспектах своєрідність відречення простежена завдяки постійно зростаючій емоційній напрузі. У першому творі Катря все ж приїздить до села, хоч і відмовляється від традиційного весілля. Однак його духовна основа збережена, бо, окрім молодого, дружка та свекрухи, всі учасники дійства є носіями та оберігачами прадавнього звичаю. Катрі боляче покидати рідне, тому вона “все дивилася й дивилася у заднє віконце, за яким уже ледь бовваніли хати, поблимувало де-не-де світло на ставках та у вікнах, а коли хутора не стало видно, схилилася чоловікові на груди й заніміла, тільки плечі їй дрібно тремтіли” [8, с. 239].

В оповіданні “Син приїхав” Павло теж приїздить до батьків у село, але вже з дружиною та сином, яких вони бачать уперше. Про одруження сказано тільки, що Павло довго зволікав із ним, складаючи гроші на “Москвича”: “Тепер Павло мав усе: квартиру, жінку, машину, сина, двісті карбованців заробітку разом з премією – і почував себе так, як йому хотілося: спокійно, впевнено і незалежно”

[8, с. 252]. Як бачимо, матеріальні статки і дружина та син для Павла Дзякуна, теж, до речі, колишнього учня ФЗУ, не мають ніякого розрізнення, а власна машина є уособленням найдорожчих цінностей. У село він таки приїхав, щоб похизуватися перед батьками, родичами, односельцями, а ще й директором школи...

Однак найбільшого загострення досягає ця проблема в новелі “Вуточка”, де осліпла мати ніколи не бачила і вже не зустріне в селі онуків та невісток. Її два сини теж давно не приїздять і тільки зрідка надсилають десять карбованців: “А якось, уже пізньої осені, прийшов Вуточці лист – як завжди, від старшого, Мусія, бо молодший, Грицько, був на листування іюлавий і озивався нечасто. Мусій писав, що вирватися додому за літо ні тому, ні Грицькові не вдалося (начальство не пустило), а невістки та внуки самі їхати не схотіли, бо “какой же им в этом интерес?” – Одне слово, чужа чужина... – тільки й сказала Вуточка, навіть не дослухавши листа, і важко було зрозуміти: стосувалося те лише невісток та онуків чи й синів...” [8, с. 199].

Григор Тютюнник цими творами продовжив шевченківську традицію в літературі про згубний вплив чужорідної сили та нищення нею всього національного, тобто українського в Україні... Утрата колишніми сільськими мешканцями своїх правічних коренів, тобто національної ідентичності, духовної культури з часом призведе до майже остаточного відчуження особистості від національних засад. Рідна мова, пісня, народні ремесла як виразники світогляду, усталений спосіб життя стануть зайвими в місті, однак нові естетичні та морально-етичні цінності доведеться надбати далеко не всім. В українській літературі митець силою свого таланту помітить проблему знецінення духовності чи не найперший. Створені ним типи потім назвуть маргінальними особистостями. Так, Оксана Забужко наголошує: “Григор Тютюнник, чи не єдиний наш “підрадянський” прозаїк, що спромігся <...> жорстко й безжально показати руїну традиційної селянської етнокультури” [2, с. 166].

Наказом по Зінківському РУ № 7 від 14 липня 1948 року Тютюннику Г. М. присвоєна кваліфікація слюсаря 5 розряду з ремонту автомобілів і тракторів. До 5 листопада 1948 року працював він на Харківському заводі транспортного машинобудування імені Малишева слюсарем-шліфувальником. В автобіографії від 30 липня 1966 року писав, що робив

там, “доки не закашлявся од іржавчаної пилюки поганим, нездоровим кашлем” і самовільно повернувся додому, тобто не відпрацювавши належних трьох років після закінчення ремісничого училища. “Пішов у колгосп. Орав, волочив, косив, погоничував біля волів (їх звали “ледачі”) – важко було, а тут ще й з “коханням не повезло”, бо хто ж дозволить дівчинці-школярці сидіти біля червоноармійської могилки вечорами, як парубок голий, босий, хати не має, та ще й батько в тюрмі” [8, с. 616].

Далі в автобіографії, адресованій Петрові Ротачу, – художньо забарвлений епізод про виклик до міліції й судове засідання, яке закінчилося тим, що Тютюнник був направлений в одну з сільськогосподарських колоній у Полтавській області на чотири місяці. Треба сказати, що засудженими така категорія осіб не вважалася, а тільки відбувала примусові роботи. До того ж 1949-го його прийняли в комсомол. Про це говориться в автобіографії 1957 року, написаній уже при вступі до університету. А ще 1951 року його забрали служити на флот, куди ті, хто відбував кримінальне покарання, також не потрапляли. Ця автобіографія має ознаки художньо-автобіографічного нарису, де можливе певне зміщення фактів чи їх белетризація. Наприклад, зазначається: “В 1961 році написав першу новелу “В сумерки”, і “Крестьянка” її надрукувала. Більше нічого потім не писав: сесія, дипломна робота по психологічному аналізу Л. М. Толстого – словом, ніколи було писати. До того ж пора було заходжуватись женитися, що я й зробив цілком успішно і щасливо” [8, с. 617]. Але ж ту новелу Гр. Тютюнник написав раніше, бо на початку березня 1960 року вже відбулося її обговорення, а одружився 26 вересня 1958 року, коли навчався на другому курсі...

Повернувшись додому із заводу імені Малишева, знову працював у колгоспі, виконуючи тяжкі, а то й принизливі роботи. Коли змушували робити щось дуже важке, то налякали, що не тільки батько ворог народу, а й він тюряжник. Тоді ж прочитав псевдореалістичний твір С. П. Бабаєвського “Кавалер Золотої зvezди” (удостоєний Сталінської премії) і зненавидів на все життя за штучність, несправжність, лакування дійсності. Вирішив їхати на Донбас – край дитинства. “Будував Миронгрес (це під Дебальцевим) і зажив, сказати, самостійною житухою. Навіть посилки матері слав: калоші, матерійки на піджачок тощо. Слюсарював, їздив на машинах, майстрував і т. ін.” [6, с. 616]. Після Миронівської

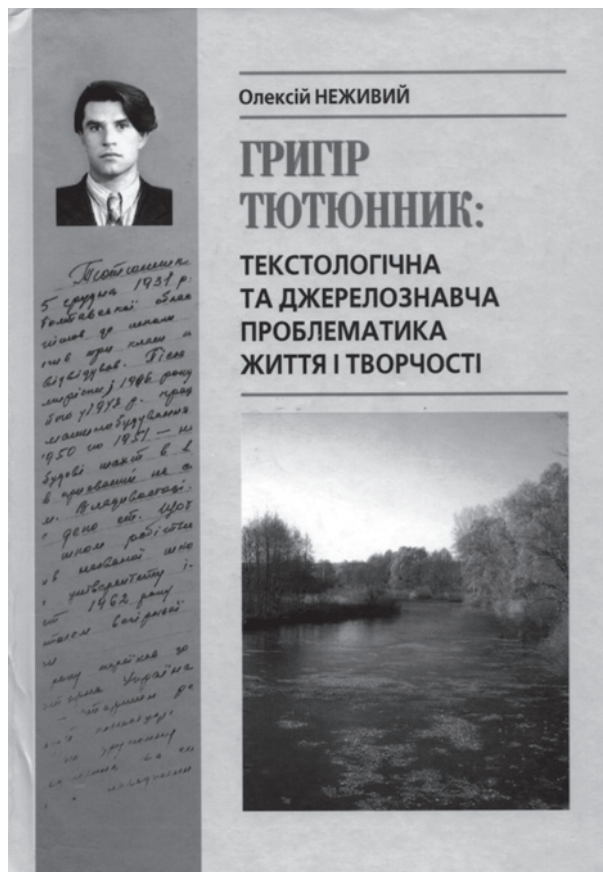
ГРЕС приїхав у селище Щотове, де мешкав у дядька й тітки і працював на будівництві шахти № 30, а потім автослюсарем в автоколоні при шахтобуді Краснолуцької автотранспортної контори.

Із 1988 року в загальноосвітній школі № 12 міста Антрацита діє літературний музей Григора Тютюнника. Тепер він носить звання зразкового. На шкільному подвір'ї споруджено пам'ятник видатному митцеві: автор – луганський скульптор, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, народний художник України І. М. Чумак.

У Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, починаючи з 1987 року, проводяться Тютюнниківські літературні читання, наукові конференції. До 80-річчя від дня народження лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, видатного українського письменника Григора Тютюнника відбудеться Міжнародна наукова конференція “Текстологія, поетика, методика вивчення творчості Григорія і Григора Тютюнників”.

Література

1. Григір Тютюнник: “образ України здавна й по сьогодні”. Щоденники, записники / Передмова, упорядкування, примітки, підготовка текстів, редактування О. І. Неживого. – Луганськ: Знання, 2005. – 262 с.
2. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса: Вибр. есеїстка 90-х / О. Забужко. – К.: Факт, 1990. – 340 с.
3. Книга наказів Зіньківського РУ № 7. Архів Зіньківського професійного аграрного ліцею. – 224 с.
4. Літвішко Л. Зіньків від сивої давнини до наших днів / Л. Літвішко, О. Літвішко. – Полтава: Артполіграфсервіс, 2004. – 120 с.
5. Мірошніченко Л. Над рукописами Лесі Українки. Нариси з психології творчості та текстології / Л. Мірошніченко. – К.: Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка, 2001. – 263 с.
6. Мусієнко О. “Повна душа болю”: Григір Тютюнник – жертва брежнєвського режиму / О. Мусієнко // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 35–44.

7. Сулима М. Елементи автобіографізму у творчості Архипа Тесленка й Григора Тютюнника / М. Сулима // “Прийшов, щоб не розлучатися...”: На пошану 70-річчя Григора Тютюнника: Наук. зб. – К., 2005. – С. 216–222.
8. Тютюнник Г. Облога: Вибр. твори / Гр. Тютюнник; [передм., упоряд. та прим. В. Дончика]. – К.: Унів. вид-во “Пулсари”, 2004. – 584 с.
9. Тютюнник Ф. Г. Село Шилівка / Ф. Г. Тютюнник // Голос Зіньківщини. – 1991. – 1, 5 березня.
10. Черненко О. Не зміліє пам'яті криниця: Спогади про Григорія та Григора Тютюнників / О. Черненко; [післям. М. Слабошпицького]. – К.: Ярослав вал, 2001. – 255 с.
11. Шевченко Т. Повне збір. тв. – Т. 4: Журнал. Текст. Коментарій / Під заг. ред. акад. Сергія Єфремова. – К.: ДВУ, 1928. – 787 с.